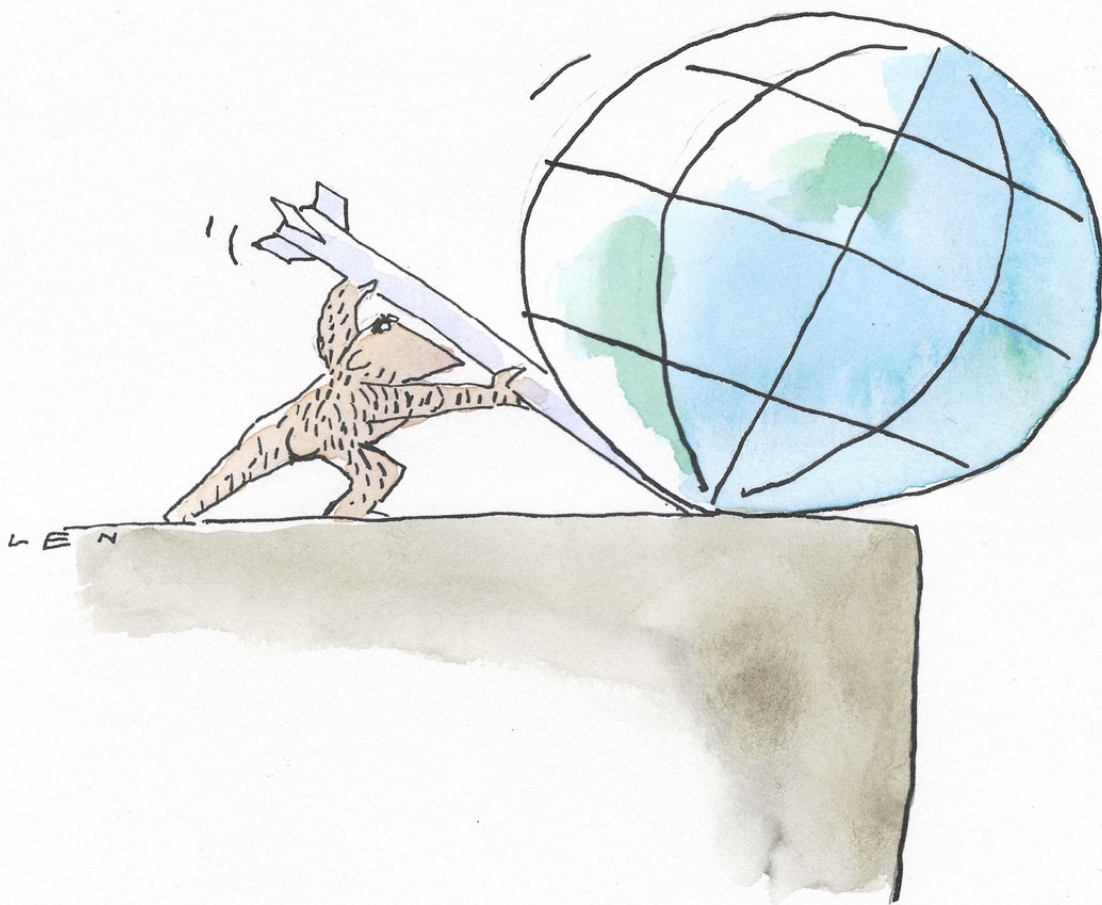

Vredesspiraal

jaargang 19 / nummer 4 / december 2023

Apocalyptiek

Van vlucht tot appèl

Protestzanger

De provo-liedjes van
Boudewijn de Groot

Eindtijd en kunst

De vrouw en de draak:
hoopvol visioen

Klimaatdominee

Rozemarijn van 't Einde:
"We moeten ons bekeren"

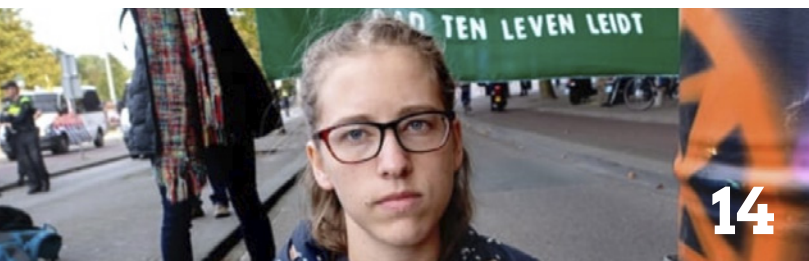
IN DIT NUMMER

3

8

14

COLOFON

Vredesspiraal is het kwartaalblad van Kerk en Vrede, de landelijke vereniging van mensen die binnen en buiten de kerken actief zijn voor ontwapening en geweldloosheid.

Redactie

Mark Akkerman, Héleen Broekema,
Rob van Essen, Leen van den Herik,
Margreet Hogeterp (hoofdredacteur).

Abonnement

Als u het werk van Kerk en Vrede onderschrijft en wilt steunen, meld u dan aan als lid of donateur. Leden betalen tenminste € 40,- per jaar, inclusief een *abonnement* op *Vredesspiraal* en een aantal keren per jaar een ledenbrief. Een abonnement zonder lidmaatschap kost € 15,- per jaar. Losse nummers € 3,- excl. porto.

Adres

Kerk en Vrede, t.a.v. Vredesspiraal
Postbus 1528, 3500 BM Utrecht
tel. 030-2316666, secretariaat@kerkenvrede.nl
Redactie: hogeterpg@gmail.com
www.kerkenvrede.nl
facebook.com/kerkenvrede
twitter.com/kerkenvrede
IBAN: NL14 TRIO 0320 3644 02

Illustraties

©Kerk en Vrede (tenzij anders vermeld)
Cover: Len Munnik

Vormgeving

Circade, Zwolle

Druk

Slimdruk, Leeuwarden

- Albert Hogeterp
3 **Apocalyptiek: rampspoed of vredesoproep?**
- Kick Bras
5 **De vrouw en de draak**
- Leen van den Herik
8 **Pacifisme in Praktijk: Boudewijn de Groot: protestzanger tegen wil en dank**
- Bram Grandia
10 **Vredesbeweging ouder dan 75 jaar**
- Axel Wicke
11 **Column: Solidariteit: wapen tegen apocalyptische wanhoop**
- Rob van Essen
12 **De planeet die aarde heette revisited**
- Margreet Hogeterp
14 **Klimaatdominee Rozemarijn van 't Einde**
- Mark Akkerman
16 **Klimaatverandering vereist einde kapitalisme**
- Margreet Hogeterp
18 **Openbaring in een multiculturele samenleving**
- Greetje Witte-Rang
20 **Werken aan vrede – bij alle geweld**
- 21** **Vredesnieuws**
- Margreet Hogeterp
22 **Talen naar vrede: Vernietiger van werelden**
- 23** **Agenda**
- Muus Jacobse
24 **Het laatste woord**

4x per jaar het laatste
vredesnieuws ontvangen?
Word lid of abonnee!

Apocalyptiek: rampspoed of vredesoproep?

Waar hebben we het over als we spreken over apocalyptiek? Betekent dat doemdenken naar aanleiding van oorlog of natuurrampen? Is het zwart-witdenken over het idee van de Dag des Oordeels? Zo bekeken wordt apocalyptisch denken een doos van Pandora van waaruit alle mogelijke rampspoed zich over de wereld verspreidt. Maar apocalyptiek kan ook stof tot nadenken geven. Bijvoorbeeld over mensonterende omstandigheden, over misstanden in de wereld en hoe die zich verhouden tot Gods Koninkrijk. Of over milieubewust denken tegenover traditionele geopolitiek.

Albert Hogeterp
onafhankelijk
onderzoeker
Nieuw Testament

In *The Apocalypse of Settler Colonialism* (2017) geeft Gerald Horne een historische inblik in de menselijke ontwrichting en ontheemding van ongekende omvang die georganiseerd werd door de Europese transatlantische slavenhandel in de zeventiende eeuw. Deze trof tot aan de Amerikaanse Burgeroorlog miljoenen Afrikanen. Daarnaast betrof de koloniale onderwerping ook *native Americans* in de Verenigde Staten en het Caribische gebied. Het slavernijverleden is ook een zwarte bladzijde in de Nederlandse geschiedenis. Apocalyps wordt door Horne gebruikt voor het historisch aanklaarten van mensonterende omstandigheden van slavernij. Maar wat is apocalyps eigenlijk en waar komt het vandaan? Wie de oorsprong van apocalyptiek wil begrijpen moet teruggaan naar teksten en contexten van het bijbelse verleden.

Apocalyptiek in de oudheid

Bij apocalyptiek in de Bijbel wordt vaak gekeken naar teksten als Daniël en Openbaring. Maar daaromheen waren er in de oudheid een groot aantal apocalyptische teksten in omloop. Ook onder de sinds 1947 ontdekte Dode-Zeerollen bevinden zich tal van apocalyptische teksten, bijvoorbeeld fragmenten van 1 Henoch, teksten rond Daniël en Ezechiël, de 'Messaïaanse Apocalyps' (4Q521), en sektarische teksten zoals de Rol van de Oorlog (1QM).

Volgens bijbelgeleerden is de grootste gemene deler van apocalyptische teksten een focus op het laatste oordeel en de strijd tussen goed en kwaad. Hierbij moeten we ons wel bedenken dat de con-

text van de oudheid enorm verschilt van de onze en daarmee ook de begrippen 'goed' en 'kwaad' heel anders begrepen werden. Onze wereld kent sinds 1863-1873 de gefaseerde afschaffing van de slavernij en wordt vanaf de naoorlogse tijd gekenmerkt door een wereldorde met de conventies van Genève, terwijl slavernij, evenals koloniale uitbuiting en onderdrukking in de oudheid een gevestigd en geaccepteerd onderdeel van de antieke samenleving waren.

Naast de strijd tussen goed en kwaad gaat de vroegjoodse apocalyptiek ook over een verwachte eindtijd, waarbij een eind zal komen aan onrecht; aan de ontheemding en onderdrukking van mensen. Het bijbelboek Daniël gebruikt letterlijke verhalen en symboolverhalen, zoals het visioen van de vier dieren (Dan. 7), om Gods eeuwige koninkrijk te stellen tegenover de afschrikwekkende, geweldig sterke en alles vertrapende rijken van menselijke potentaten.

Een duidelijk voorbeeld van hoe er gedacht werd dat met de eindtijd onrecht tot een einde komt, vinden we ook in de handschriften van Pseudo-Daniël van Qumran (4Q243-245). Fragment 16 van 4Q243 (4QpsDan^a ar) heeft het achtereenvolgens over onderdrukking en de verwachting dat God zijn volk zal redden met zijn grote macht.

Apocalyps en ecokritiek

Apocalyptiek is niet alleen een fenomeen van teksten uit de oudheid. In de ecokritiek wordt apocalyps gezien als één bepaald type betoog over de menselijke omgang met de natuur, waarin uitbuiting en exploitatie van de natuur centraal staat. Deze leiden tot de vernietiging van de wereld. (Naast het betoog van de apocalyptiek kent de ecokritiek nog het betoog van de *wildernis*, waarin afstand bestaat tussen natuur en cultuur, en het betoog van het *pastorale*, waarbij harmonie heerst tussen cultuur en natuur. Zie: Garrard, *Ecocriticism*, 33-58, 59-84, 85-107).

Garrard is ambivalent over apocalyps als type betoog. Enerzijds noemt hij het de sterkste metafoor voor hedendaags milieubewustzijn, anderzijds is hij van mening dat het kan leiden tot ontwrichting van constructief denken en tot gebrek aan verantwoordelijkheid omdat het mensen

verlamt en laat zwelgen in denkbeelden van dreigende ondergang. Overigens geeft het historisch gezien een vertekend beeld om apocalyptiek als enkel eenzijdig onverantwoordelijk doemdenken af te schilderen. Er is ook wijsheidsliteratuur met een apocalyptisch wereldbeeld onder de Dode-Zee-rollen, 4QInstruction, die zowel verantwoordelijkheidsgevoel uitdrukt in het zoeken naar bronnen van kennis en goed rentmeesterschap als een apocalyptische nadruk legt op een destructief laatste oordeel.

Apocalyps en milieu

Er is ook recente kritiek op apocalyptisch denken in klimaatprotesten. Een column in *NRC* schildert apocalyptisch denken af als 'onwetenschappelijk' (2 oktober 2023, p. 19), als een onwenselijke ideologische inmenging in wat een geïnformeerde democratie moet zijn, gebaseerd op feitenkennis van wetenschappers. Als prangend voorbeeld geeft de column de waarschuwing voor het einde van een leefbare wereld door wetenschappers die in een klimaatprotest meelopen. Dit zou voorbijgaan aan 'eeuwenlange wetenschappelijke vooruitgang' en het zelf corrigerende vermogen van de menselijke beschaving.

Maar zijn dit niet twee kanten van een medaille? De ene kant van de zaak is de urgentie van klimaatverandering door menselijk toedoen op de agenda zetten. Het gaat dan om de wereldwijde bezorgdheid over *mass extinction of species*, de dreigende uitsterving van soorten, zoals bij een VN-conferentie over biodiversiteit in Montreal in december 2022 nog werd benoemd.

De andere kant is het zoeken naar oplossingen, naar menselijke inventiviteit om de wereld te verbeteren. Het klassieke betoog dat technologie de wereld alleen maar vooruitgeholpen heeft krijgt aan klimaatprotesten een criticus. Maar op de juiste manier geagendeerd, zou 'apocalyptisch denken' niet moeten aanzetten tot doemdenken en fatalisme, maar tot urgentie, tot bewustzijn van schaduwkanten van technologie sinds de industriële revolutie, die correctie behoeven. Wie eco-kritiek wegzet als apocalyptisch denken tegenover wetenschap, als ideologie tegenover feitenkennis, loopt het risico de ecologische problemen van vandaag de dag niet serieus genoeg te nemen.

Apocalyptiek in oorlog en vrede

Apocalyptische teksten in de oudheid hebben een brede waaier aan denkrichtingen. Alleen al onder de Dode-Zeerollen zijn daarvan voorbeelden. In een sektarische context, kan apocalyptiek een opmaat naar oorlog zijn, zoals in de Rol van de Oorlog. In een pseudo-Daniël geschrift, 4Q246, wordt het eeuwige koninkrijk van God gezien als dat-

gene wat een einde maakt aan oorlog en juist vrede en recht op aarde vestigt. In de 'Messaanse Apocalyps' (4Q521 2 ii+4) wordt Gods koninkrijk in verband gebracht met een opsomming van profetische goede daden die ook voorkomen in Jezus' antwoord op de vraag van Johannes de Doper of hij degene is die komen zou (Matteüs 11:2-6 par. Lucas 7:18-23).

Zo zou je ook voor vandaag de dag kunnen stellen dat het van de denkrichting afhangt of apocalyptiek een doos van Pandora is of stof tot nadenken geeft; of het een sektarische opmaat naar oorlog is of juist de geschiedenis ter verantwoording roept en recht en vrede beoogt. ◀

Apocalyptiek kent meerdere perspectieven.

Bronnen:

- Collins, John. *The Apocalyptic Imagination*. Grand Rapids: Eerdmans, 1998.
- Fresco, Louise O. 'Apocalyptisch denken is onwetenschappelijk'. Column in *NRC*, 2 oktober 2023, p. 19.
- Garrard, G. *Ecocriticism*. London: Routledge, 2004.
- Hogeterp, Albert. 'Apocalyptic Eschatology in the Dead Sea Scrolls. The end as Qumran counter-cultural discourse on society and creation', in Hilary Marlow, Karla Pollmann, en Helen Van Noorden (red.), *Eschatology in Antiquity* (London: Routledge, 2021), pp. 195-208.
- Hogeterp, Albert. *Expectations of the End*. Leiden: Brill, 2009.
- Horne, Gerald. *The Apocalypse of Settler Colonialism: The Roots of Slavery, White Supremacy, and Capitalism in Seventeenth-Century North America and the Caribbean*, New York: Monthly Review Press, 2017.
- Kennedy, James. 'Het apocalyptisch denken betekent het einde van een waardige en constructieve politiek'. Column in *Trouw*, 30 maart 2019.

De vrouw en de draak

Je bent een vluchteling. Je was een beroemd kunstenaar. Maar nu ben je niemand. Het is oorlog en je verkoopt niets. Maar dan vraagt iemand je om illustraties te maken bij het Bijbelboek Openbaring van Johannes. En dat roept visionaire beelden bij je op. Je herkent je in Johannes die verbannen is naar Patmos. Je herkent je in zijn visioenen. En op jouw eigen wijze roep je die oude beeldenwereld opnieuw op, nu met het oog op jouw tijd en jouw wereld. Dat is wat Max Beckmann overkwam en wat hij maakte in de oorlogsjaren 1941 en 1942.

Dr. Kick Bras
predikant in de
Protestantse Kerk
in Nederland,
voormalig docent
spiritualiteit aan
de Theologische
Universiteit te
Kampen en
publicist op
het gebied van
spiritualiteit
en mystiek.

De beelden die Max Beckmann maakte, verbonden zijn eigen angsten en verlangens met de visioenen uit het boek Openbaring. Zo maakte Beckmann bij het fascinerende thema van de vrouw en de draak in het boek Openbaring een voor mij inspirerend beeld.

We lezen over de vrouw en de draak in Openbaring 12: 'Er verscheen in de hemel een indrukwekkend teken: een vrouw, bekleed met de zon, met de maan onder haar voeten en een krans van twaalf sterren op haar hoofd. Ze was zwanger en schreeuwde het uit in haar weeën en haar baren. Er verscheen een tweede teken in de hemel: een grote, vuurrode draak, met zeven koppen en tien horens, en op elke kop een kroon. Met zijn staart sleepte hij een derde van de sterren aan de hemel mee en smet ze op de aarde. De draak ging voor de vrouw staan die op het punt stond haar kind te baren, om het te verslinden zodra ze bevallen was. Maar toen ze het kind geboort had – een zoon, die alle volken met een ijzeren herdersstaf zal hoeden –, werd het dadelijk weggevoerd naar God en zijn troon. De vrouw zelf vluchtte naar de woestijn...

Toen de draak zag dat hij op de aarde gegooid was, achtervolgde hij de vrouw die een zoon geboort had. Maar de vrouw kreeg de twee vleugels van een grote adelaar om naar haar plaats in de woestijn te vliegen, waar gedurende een tijd en twee tijden en een halve tijd voor haar gezorgd zou worden, buiten het bereik van de slang. Toen spuwde de slang een stroom water als een rivier achter de vrouw aan om haar daarin mee te sleuren. Maar de aarde schoot haar te hulp: de aarde sperde haar mond open en dronk de rivier op die de draak had uitgespuwd.'

Barensnood

Het is duidelijk, dat Johannes bij dit visioen geïnspireerd was door de mythe uit Genesis 3, waarin de slang Adam en Eva verleid heeft tot het eten van de vrucht uit de boom van kennis. Het leven van de man en de vrouw zucht daarvoor onder een vloek. Hun leven zal kort zijn, voordat het in de dood verzinkt. Het zal bestaan uit zware arbeid op land dat maar moeizaam vruchten voortbrengt. En ook de vrouw zal met pijn en moeite baren. En tussen de vrouw en de slang zal een eeuwige vijandschap heersen. Deze mythe wekte bij Johannes het visioen op dat hij in Openbaring beschreef. De vrouw die hij zag in de hemel is Eva en zij is symbool van de moeder van Gods kinderen. Symbool van moeder Israël en moeder kerk. Zij is gesierd als een koningin en bestraald door de hemellichten. Want zij is beeld van het goddelijke licht dat in mensen geboren wil worden. Zij schreeuwt in haar barensnood, want alle eeuwen door lijdt zij onder zwakte van binnen en bedreiging van buiten.

Het baren van toekomst is geen kleinigheid. Het kost bloed, zweet en tranen. En er staat zoveel op het spel! Het gaat om de geboorte van toekomst, een toekomst van heil, de geboorte van kinderen van God, mensen die recht doen, die de aarde maken tot een oord van vrede.

De hoop op die nieuwe mensheid wordt in dit visioen samengebonden in de geboorte van die ene zoon, de messiaanse koning, die met macht en gezag de volken zal leiden. Ongetwijfeld moest Johannes daarbij denken aan Jezus van Nazareth, in wie hij de Messias zag. En daarmee werd deze vrouw, archetype van ons aller moeder, tot Maria, de moeder van Jezus. Maar Johannes houdt zich hier niet bezig met een historisch gebeuren, destijds geschied in Bethlehem, in een stal en een kribbe. Ook presenteert hij geen idyllisch beeld van een mooie kerststal in de vensterbank die we kunnen tonen aan kinderen en kleinkinderen. Nee, bij hem gaat het om een gebeuren van haast kosmische afmetingen; een kosmische strijd tussen licht en duisternis.

Machten van de duisternis

De draak is symbool van de machten die alles bij het oude willen laten en het kind van de toekomst daarom willen verslinden zodra het geboren wordt. Voor Johannes was dit natuurlijk het Romeinse

Rijk dat dood en verderf zaaide, het volk der Joden en de kinderen van de kerk vervolgd. De oude mythe van de strijd tussen de vrouw en de slang wordt hier tot een doodstrijd tussen de vrouw en de draak.

Dat die oude slang uit Genesis geëvolueerd is tot een draak zal wel mede komen door Griekse en Egyptische mythen waarin draken het voorzien hadden op godinnen en mensenkinderen. Dit geeft ook aan, dat deze beelden uitdrukking zijn van een universele ervaring. De ervaring van bedreiging van toekomst door machten van de duisternis. Heersende machten die met draconische maatregelen de kleinen, de zwakkeren willen houden en zich met hand en tand verzetten tegen elke verandering die afbreuk doet aan hun privileges, hun gevestigde belangen.

Nachtmerrie

Ook wij leven in een tijd, waarin wij soortgelijke angstige visioenen kunnen hebben. Voor vele mensen is het jaar 2023 een nachtmerrie geworden. In Gaza wordt op moment van schrijven elke tien minuten een kind gedood. De jongste klimaatvoorspelling levert nieuw bewijs dat onze planeet meer dan 1,5 graad zal opwarmen in de komende vijftien jaar. Zelfs wanneer we veel minder gaan uitstoten, is het 'zeer waarschijnlijk' dat

Beeld van de vrouw en de draak door Max Beckmann.

ook de drempel van 2 graden overschreden wordt. En ook aan de oorlog tussen Rusland en Oekraïne, die alweer bijna twee jaar voortduurt en inmiddels duizenden doden heeft gekost en steden in puin heeft gelegd, lijkt nog allerm minst een einde te komen. Met als gevolg duizenden mannen, vrouwen en kinderen op de vlucht onder erbarmelijke omstandigheden.

Wij zien hoe Eva zucht in barensood, schreeuwt bij het baren van de toekomst. Opvallend dat de apostel Paulus dit beeld ook gebruikt in zijn brief aan de Romeinen: 'Wij weten dat de hele schepping nog altijd als in barenweeën zucht en lijdt.' Moeder aarde is die vrouw, die schreeuwt in barensood. Onze aarde, vergiftigd door een overdosis stikstof, hapt naar adem. Onze aarde, ziek van te veel CO₂, heeft hevige koorts. Welke toekomst zal zij baren? Of wordt haar dat niet gegund, omdat gevestigde belangen in industrie, reiswereld, landbouw en veeteelt, de hele voedselindustrie en ons aller onverzadigbare consumptiegedrag tezamen één grote draak vormen die elke toekomst zal verslinden?

Visionaire kunst

De beelden die Johannes oproept in zijn boek Openbaring hebben de eeuwen door geleid tot visionaire kunst. Ook het visioen van de vrouw en de draak werd vaak kunstzinnig vormgegeven. Zoals in de *Apocalyps van koningin Eleanore* uit de twaalfde eeuw, bewaard in Trinity College in Cambridge, waarin we zien hoe de draak de vrouw bedreigt, maar ook hoe de vrouw haar kind aan een engel geeft die het vervolgens in veiligheid brengt in de hemel en zelf vlucht naar de woestijn waar zij op een onbereikbare plek in veiligheid is. Het kwaad, zo zag Johannes in, kan het volk van God wel vervolgen, maar niet vernietigen. Zelfs als hij de vrouw wil verdrinken in een verwoestende stroom, komt de aarde haar te hulp en opent zich zodat de stroom daarin verdwijnt. De hemel en de aarde, zo wil Johannes daarmee zeggen, zijn bondgenoten van het recht en de vrede, en staan garant voor een toekomst van shalom. En in die traditie heeft ook Beckmann gewerkt.

Beelden van hoop

De Duitse schilder Max Beckmann kreeg vanaf 1925 veel erkenning voor zijn werk in binnen- en buitenland. Nadat Hitler in 1933 aan de macht was gekomen, had Beckmann op versluierde wijze in verschillende triptieken al commentaar geleverd op dictatoriaal geweld maar ook uitdrukking gegeven aan de bevrijdende kracht van kunst. Hij verhuisde van Frankfurt naar Berlijn en hoopte in de grote stad meer in de anonimiteit te kunnen werken. Maar toen zijn kunst door het Hitler-regime

als 'entartete Kunst' werd bestempeld en uit musea verwijderd werd, vluchtte hij met zijn vrouw naar Amsterdam, waar hij tot het einde van de oorlog zoveel mogelijk in het verborgene leefde en werkte. En hoewel hij zich in Amsterdam thuis voelde, leed hij erg onder zijn persoonlijke en artistieke isolement. Zijn vrouw en hij zuchtten onder de onmogelijkheid om nog contact te hebben met familie en vrienden, zeker na het uitbreken van de oorlog en de bezetting van Nederland.

Inkomsten had hij ook niet meer en naarmate de oorlog langer duurde kwamen ze in echte armoede terecht. Met enkele van zijn vrienden hield hij echter contact en een van hen, Georg Hartmann, een eigenaar van een drukkerij in Frankfurt, vroeg hem om litho's te maken bij het Bijbelboek Openbaring van Johannes. Hij maakte eerst tekeningen op papier, die hij inkleurde en die in het geheim naar Frankfurt werden vervoerd om daar op steen te worden overgebracht. Samen met de Bijbeltekst werden de steendrukken tot een boekwerk verzameld. Daarvan werden 24 exemplaren gedrukt die vertrouwelijk aan vrienden van de drukker werden geschonken.

Vertrouwelijk, omdat het Hitler-regime, als ze het onder ogen zouden krijgen, zouden begrijpen dat hiermee kritiek op hun machtsmisbruik en geweld werd uitgedrukt.

Toch is dat niet direct af te leiden uit de litho's van Beckmann. Als militair verpleger tijdens de Eerste Wereldoorlog had Beckmann de gruwelen van een oorlog van dichtbij meegemaakt. Nu, tijdens de Tweede Wereldoorlog, wil hij de nadruk leggen op het lot van vervolgd, waartoe hij zichzelf ook rekent, en op de overwinning op het kwaad. De nadruk in zijn beelden ligt dan ook vooral op hoop voor vervolgd.

En inderdaad hoopgevend is de litho met het beeld van de vrouw die hoogzwanger is en door de draak wordt vervolgd, maar vleugels van de adelaar krijgt en zichzelf in veiligheid brengt. Ze kijkt minachtend neer op de slang, ook al spuwt dit monster zijn gif op haar af. Boven in de hemel is de overwinning op het kwaad al behaald. Daar juichen de engelen nadat ze de duivel en zijn trawanten verdreven hebben.

Vrouw met kind

De vrouw uit het boek Openbaring werd in de christelijke kunst vereenzelvigd met Maria, en het kind dat zij baarde met Jezus. Dat is niet helemaal terecht. Want Johannes heeft deze link zelf niet gelegd. Zijn vrouw is meer het archetypische beeld van Eva, moeder van alle levenden. Maar het kind wordt inderdaad getekend als een messiaanse vorst. En hoewel

Een vrouw met een kind is altijd, in elke oorlog, kind van de rekening en wordt dan tot vluchteling, het archetype van de ontheemde mens.

deze primair symbool is van een messiaans rijk, een messiaans volk, een gemeenschap van rechtvaardigen, is Jezus voor hem toch wel de verpersoonlijking daarvan. In dit kind, deze kwetsbare man, door Johannes ook geschetst als Lam, wordt de droom opgeroepen van liefde die zwak lijkt, maar uiteindelijk sterker is dan alles. En daarmee wordt dit visioen wel degelijk een kerstboodschap. Geen idylle, maar een hoopvol visioen tegen de achtergrond van een angstige strijd. Een vrouw met kind is altijd, in elke oorlog, kind van de rekening en wordt dan tot vluchteling, het archetype van de ontheemde mens.

Op adelaarsvleugels

Ook in het kerstverhaal is sprake van een vlucht. Als koning Herodes de kinderen in Bethlehem vermoordt, is Maria met haar kind en haar man op de vlucht naar Egypte.

Het kerstverhaal spreekt over de strijd tussen licht en duisternis. Het ontsteekt het licht van de hoop in het duister van onze nachtmerries. Aan de vrouw, zo schrijft Johannes, werden de vleugels gegeven van de adelaar. Als Jood die zijn Bijbel kende moest hij natuurlijk denken aan die uitspraak van de Levende tegen zijn volk: 'Ik heb jullie door de woestijn gedragen op de vleugels van een adelaar.' Er is een mysterie dat ons vleugels geeft, zo zag Johannes dat.

Beckmann maakte er vleugels van die de vrouw optilden boven het duister en naar het hemelse licht toe. Bij Maria maakte de christelijke kunst er een ezel van. Een ezel die Maria wegdroeg naar Egypte.

De ezel is een lastdier. Symbool van ons. We hebben de taak om onze last op ons te nemen, onze verantwoordelijkheid te dragen. Eraan mee te werken dat moeder aarde in veiligheid komt. Dat de hoop niet in handen valt van het duister. Die last weegt best zwaar. Maar soms krijgen we vleugels en horen we engelen zingen. Zoals in het visioen van Johannes. En van Beckman. Zoals in de kerstnacht. ◀

Dit artikel is met toestemming overgenomen uit 'Volzin', (december/januari 2022/2023). Het is een bewerkte versie.

Boudewijn de Groot: protestzanger tegen wil en dank

Pacifisme krijg je meestal aangereikt door inspirerende en herkenbare personen vanaf je vroege jeugd tot op latere leeftijd. Bij mij was dat in mijn tienertijd vooral de zanger Boudewijn de Groot. Dat uitgerekend Boudewijn de Groot tot de belangrijkste protestzanger van Nederland zou uitgroeien, lag niet erg voor de hand voor wie hem de jaren voordien gevolgd had.

Leen
van den Herik

De Groot, die eigenlijk filmer wilde worden en zijn liedjes aanvankelijk meer als hobby erbij beschouwde, stond vanaf zijn debuut in 1964 eerder als cabaretier bekend. De teksten van zijn liedjes kwamen van vriend Lennaert Nijgh. Het duo viel direct op tijdens De Groots televisiedebuut op 22 juli 1964: in het AVRO-talentenprogramma *Nieuwe Oogst* speelde hij 'Élégie prénatale'. *De Volkskrant* noemde dit kleinkunstachtige gitaarliedje een 'openhartige ode aan een ongehuwde moeder', al is het eerder een tekst waarin een jongen die een meisje ongehuwd zwanger heeft gemaakt zijn eigen straatje schoonveegt:

Men zegt tot mij je bent een vod / je bent de schand van de familie / van onze propere domicilie / denk eens aan ons en ook aan God.

Er zit echter ook wat kritiek op de duffe kerkelijke moraal van de vorige generatie in, en zo was de kiem gezaaid voor De Groots reputatie van taboedoorbreker. Ook zijn andere liedjes uit die vroegste periode, 'Strand', 'Sexuele voorlichting' en een liedje met de zogenaamd oud-Nederlandse titel 'Refrein voor...', hebben die beschaafd-gewaagde toon.

Zijn werkelijke doorbraak volgde in februari 1966, toen hij met Boudewijn de Groot zijn eerste elpee

Peter Voskuil, Boudewijn de Groot,
Boudewijn de Groot oevreboek, Spectrum,
2023. ISBN 9789000388882, 528 p., € 69,99.

uitbracht en op 25 februari het liedjesprogramma *Hee Boudewijn* bij de VPRO mocht spelen.

Dubbelzinnigheid

Hee Boudewijn balanceerde op een intrigerende manier tussen de jaren vijftig en de jaren zestig. Het jazzy combo dat de show opende met een instrumentale versie van 'Een meisje van zestien jaar' wekte de indruk uit de jaren vijftig te stammen: in pak stonden een contrabassist en een hoboïst subtiel te swingen, aangevuld door koperwerk. Maar zodra De Groot zijn gitaar erbij pakte voor het tweede liedje 'Woningnood', een liedje over het nijpende tekort aan goede woningen waar hij zelf ook mee te stellen had, maakte hij de wending naar 'provloedjes', zoals *Trouw* het de dag na de uitzending noemde. Was hij nu eerder een chansonnier-Franse-stijl, of toch de Nederlandse Dylan?

Diezelfde dubbelzinnigheid zat ook in de debuut-elpee, waar cabaretseke liedjes als 'Noordzee' en 'Vrijgezel' afgewisseld werden met de folky ballade 'Apocalyps' en een hele trits covers van veelal strijdbare Engelstalige nummers: 'Nee, meeuw' en 'Draai weer bij' (Donovan), 'Een respectabel man' (The Kinks), 'Er komen andere tijden' (Bob Dylan) en 'Het geluid van stilte' (Simon & Garfunkel).

Geweldbestrijder

Voor mij was het deze mix die bij mij als tiener een vuurtje deed ontbranden. Zeker toen in 1966 het nummer 'Welterusten Meneer de President' op single werd uitgebracht. Het nummer, dat een aanklacht was tegen de Vietnamoorlog, geadresseerd aan het adres van Lyndon B. Johnson, bereikte de negende positie in de Top 40. Daarmee vestigde De Groot zijn naam definitief als overtuig(en)de geweldbestrijder, ook bij mij.

Het protestlied hadden Nijgh en De Groot samen geschreven. Muzikaal en tekstueel was het van een grote eenvoud, maar door de bijtende ironie sloeg het de spijker op de kop. Alles sprak de protestgeneratie, die vanaf 1965 actief was geworden aan: de keuze om de president van het belangrijkste

land van de wereld met 'je' aan te spreken (hoewel hij elders in het liedje 'u' wordt genoemd), het expliciete benoemen van de zinloosheid en gruwelijkheid van de oorlog en de subtiële vermenging van *folk*- en *beat*-invloeden. Overigens weigerde de platenmaatschappij het nummer aanvankelijk uit te brengen. Toenmalig president Johnson was immers een bevriend staats-hoofd en het nummer zou de zakelijke belangen van Philips in de Verenigde Staten kunnen schaden. Bezwaren waren er ook uit religieuze hoek. Zo schreef de *Gereformeerde Gezinsbode*: 'Het is zo, dat middels muziek en zang ook de satan bezig is om onze gedachten te beïnvloeden. En tracht ons zo af te trekken van ons geloof.' En hoe deed satan dat onder meer? Precies, via dat duivelse protestlied van Boudewijn de Groot. Trouwens, ook uit extreemlinkse hoek waren er bezwaren tegen 'Welterusten mijnheer de president'. Het zou onverenigbaar zijn dat De Groots protestsong werd uitgebracht door een platenmaatschappij die onderdeel was van het Philips-concern, zo ongeveer het grootkapitaal in eigen persoon.

Identificatiepunt

Maar terwijl de *Gereformeerde Gezinsbode* en ook het spraakmakende jongerenblad *Hitweek* weinig van de gepolijste De Groot moesten hebben, waren diverse kranten lovend over zijn debuutalbum: *Het Parool* noemde Boudewijn de Groot een sensatie, de socialistische krant *Het Vrije Volk* sprak van een 'identificatiepunt' voor vele Nederlandse jongeren.

Slotnummer 'De dagen zijn geteld' behoort tot de minder bekende nummers van De Groot, maar het is een schitterende reflectie van de jonge generatie op de heersende klasse. Noem het een kruising tussen 'Er komen andere tijden' en 'Nee meeuw' – maar dan in de vorm van een oorspronkelijk nummer met een doodeenvoudige, maar o zo efficiënte tekst:

Oudere mensen klagen vaak:

voor hun was de oorlog een eerlijke zaak

en deze tijd is te slap voor hun soort

zij noemden het recht, wij noemen het moord

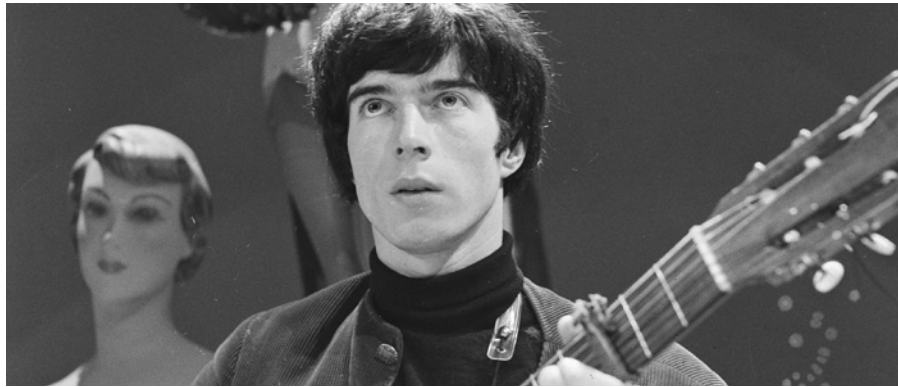
ze worden gehegeld in tijdschrift en krant

men noemt ze fascistten, maar ze staan aan de kant

want hun dagen zijn geteld, hun doden zijn begraven

Aan de kant

De oudere generatie wordt hier niet zozeer als fascistisch aangeklaagd, het nummer is nog venijniger: 'men noemt ze fascistten, maar ze staan aan de kant', schrijft Nijgh. Een aanval op de oudere generatie was niet eens meer nodig, omdat de machtswissel al zou hebben plaatsgevonden.

Boudewijn de Groot

De Groot werd in 1944 geboren in een Japans kamp in Batavia, voormalig Nederlands-Indië (tegenwoordig Jakarta, Indonesië). Zijn moeder overleed in juni 1945 in het Japanse interneringskamp. Na de oorlog keerde het gezin terug naar Nederland. In 1951 kon ook zijn vader terugkeren. Ze gingen wonen in Heemstede in dezelfde straat als Lennart Nijgh, met wie hij op het lyceum vriendschap sloot en samen de eerste liedjes schreef en opnam.

Met dit wrange en al enigszins berustende geluid liep het slotnummer van *Boudewijn de Groot* vooruit op De Groots veel reflexiever én minder politieke album *Voor de overlevenden* van kort daarna. Daarin zetten De Groot en Nijgh hun jeugdromen alweer bij het grofvuil ('Testament'), waarmee ze ook het pad van de protestmuziek verlieten. De Groot zou er nooit meer vol overtuiging naar terugkeren, maar één ding heeft zijn kortstondige provocatieve bevestiging toch opgeleverd: een protestalbum om te blijven koesteren.

Boudewijn in het Fries

Alhoewel De Groot regelmatig in mijn platencollectie wegzakte, komt hij van tijd echter toch ook nadrukkelijk weer in beeld. Zo verscheen er met zijn toestemming een CD/plaat met Friese herschrijving (geen vertaling) van een aantal van zijn liedjes waarin ook de actualiteit natuurlijk een duidelijke plaats kreeg. In deze versie van 'Meneer de President' werd dan ook expliciet Donald Trump genoemd. Alle teksten en geluidsopnamen zijn te horen op <https://boudewijndegroot.frl>.

En in oktober 2023 is het *Boudewijn de Groot oeuvreboek* verschenen, met daarin de verhalen van al zijn songs en alle liedteksten, hetgeen toch al wel heel veel lijkt op de finale biografie. Een prachtige uitgave voor de liefhebber zoals ikzelf. ◀

Bronnen:

- www.wikipedia.org.

- www.historiek.net.

- www.neerlandistiek.nl.

Vredesbeweging ouder dan 75 jaar

Het interview met de directeur van Pax, Rolien Sasse, in *Trouw* van 15 september begint met het statement dat de vredesbeweging (red. in Nederland) 75 jaar bestaat. Vervolgens zegt Sasse dat ze eerst een misverstand uit de weg wil ruimen: 'Het idee dat pacifisme hetzelfde is als vrede klopt niet'. Laat ik ook een misverstand uit de weg ruimen. Het idee dat dé vredesbeweging 75 jaar is geworden klopt niet. De oudste Nederlandse vredesbeweging is *Kerk en Vrede*, opgericht in 1924. En uitgerekend die vredesbeweging is een pacifistische organisatie.

Bram Grandia
lid van de
Theologische
Werkgroep van
Kerk en Vrede

Vanaf het begin van Pax Christi en het IKV zijn pacifisten actief in deze organisaties. Pax organiseerde afgelopen februari een dialogavond met als thema '(be)Wegen naar duurzame vrede in Oekraïne'. Ik werd uitgenodigd om het pacifistisch standpunt te verwoorden.

Op die boeiende avond bleek hoe divers en verdeeld de achterban was. Die dialoog is binnen Pax niet voortgezet. Ik zie Pax niet langer als dé vertegenwoordiger van de kerkelijke vredesbeweging.

Eigen thema

Sinds PAX Christi in 2006 een grote werkorganisatie is geworden en sinds Pax in 2014 Christi

geschrappt heeft en verder als Pax door het leven gaat, is er iets grondig veranderd binnen de organisatie. De twee betrokken identiteitswerkers die een nauw contact onderhielden met de kerkelijke achterban zijn ontslagen.

Kritische vredesambassades, zoals in Vlaardingen en Den Bosch, roerden zich en organiseerden dit jaar de Vredesweek onder een eigen thema. In Vlaardingen, waar ik mocht spreken, was dat thema 'Pacifist in oorlogstijd'.

Pijnlijke ervaring

Het is voor het landelijk imago van Pax en voor de overheid die Pax financiert kennelijk belangrijk dat de organisatie zich duidelijk distantieert van pacifisten. Dat vind ik als lid van *Kerk en Vrede* een pijnlijke ervaring.

Pax laat zich niet uit over de vraag of er door Oekraïne wel of niet onderhandeld moet worden. Pax neemt daarmee afstand van Pax Christi Internationaal. Pax besteedt geen aandacht aan de kritische encycliek van de Paus *Fratelli tutti*, waarin de oorlog wordt veroordeeld. Waar Pax Christi internationaal opkomt voor vrede en verzoening, zette Pax de oorlog in Oekraïne de afgelopen Vredesweek niet eens op de agenda en koos zij voor een algemeen debat over democratie.

Arrestatie Yurii Sheliazhenko

Dat de democratie in Nederland en in West-Europa onder druk staat door de oorlog, is in de *Vredeskrant* van Pax geen thema.

Ik heb Pax nog niet gehoord over de arrestatie van Yurii Sheliazhenko, uitvoerend secretaris van de Oekraïense Pacifistische Beweging, die nu huisarrest heeft op grond van de beschuldiging van het 'rechtvaardigen van Russische agressie'. Yurii veroordeelde de Russische oorlog tegen Oekraïne als een misdaad tegen de menselijkheid. Hij riskeert vijf jaar gevangenisstraf.

Pacifisten krijgen én in Rusland én in Oekraïne en in Nederland weinig gelegenheid om uit te praten. Ik kom ze nauwelijks tegen in de kranten, tenzij als karikatuur. ◀

Solidariteit: wapen tegen apocalyptische wanhoop

Het is goed te begrijpen: met een bepaalde religiositeit als achtergrond kun je in alle rampen die dit jaar het jaartal domineerden, voortekenen van de naderende eindtijd zien. Ook al sta ik daar zelf ietsje anders in – de eindtijd overkomt ons van Godswege, oorlogen en klimaatrampen doen wij elkaar als mensen aan: van allebei word ook ik vaak wanhopig. Net als tachtig procent van de jongeren en jongvolwassenen die volgens onderzoek bezorgd of somber over de toestand van wereld en klimaat zijn.

Ook in mijn dagelijks werk als predikant worden oorlog en klimaatcrisis steeds vaker bij gesprekken met jong én oud ter sprake gebracht. En omdat ik wanhoop en angst deel, krijg ik dan geen goed bedoelde maar uiteindelijk holle sussende woorden meer over mijn lippen. In plaats daarvan raad ik aan om zorgen en wanhoop in actie om te zetten. Om het even of je aan een vredesmars of aan de bezetting van de A12 deelneemt of een Oekraïens gezin bijstaat: de solidariteit die je zo met elkaar deelt en ook zelf ervaart, kan de meest krachtige revolutie teweegbrengen. Eerst in je eigen denken en voelen, en dan ook in de wereld.

Kwintessens van het kruis

Christenen weten dat natuurlijk, want het christendom ontsprong nou juist vanuit de meest fundamentele solidariteitsactie die je je kunt voorstellen. De almachtige God werd tenslotte mens, om ons leven, zorgen, angsten en pijn te delen en om ons daarvan te verlossen. Tot in de meeste diepe en donkere putten van wat mensen elkaar aan kunnen doen, tot verraad, marteling, vernedering en de meest smadelijke moord aan het kruis aan toe, daalde de Eeuwige af en was z/hij solidair met ons.

Christendom, dat is daar waar de boodschap niet verstomt dat God tot in de diepste diepte afdaald. Opdat iedereen weet dat als hij of zij zelf door duisternis of diepte moet, daar nooit alleen doorheen gaat, maar altijd God aan zijn of haar zijde heeft. De kwintessens van het kruis en van heel de christelijke boodschap is solidariteit, de solidariteit van God met de gehele schepping!

Wees solidair!

Christenen zijn mensen die proberen om deze goddelijke solidariteit met de schepping te imiteren, na te doen. Namelijk in liefdevolle solidariteit met allen die, op welke manier dan ook, vandaag de dag in een diepe put zitten. Die door het duister moeten, die een kruis te dragen hebben.

Christenen zijn mensen die uit naastenliefde en solidariteit handelen waar andere schepsels, door het geldend recht of het heersende systeem in de verdrukking raken. En, ja, zolang dat vreedzaam gebeurt, kunnen daarvoor ook wetten of regels worden overtreden, dat gebeurt al heel de kerkgeschiedenis lang.

Word daarom actief en wees solidair! Met de slachtoffers van oorlogen en klimaatrampen, met de komende generaties en de schepping. Want door solidariteit gezamenlijk vorm te geven en te delen, ervaar je haar ook zelf en verdampt de wanhoop: hoop is tenslotte je ergens voor inzetten omdat het goed is, niet omdat het kans van slagen heeft, zoals Vaclav Havel het stelde. En als er steeds meer mensen gezamenlijk een vuist voor vrede en klimaat maken, dan moet er, vroeger of later, toch echt verandering komen!

Ds. Axel Wicke

predikant Protestantse gemeente Noordwijk
en kerkelijk pionier Windkracht 3pt0

Solidariteit laat wanhoop verdampen.

De planeet die aarde heette revisited

Als optimisme vastloopt, zijn mensen geneigd om te vluchten in een apocalyptisch script. Dat is iets van alle tijden. Zo schreef Hal Lindsay in 1970 het 'profetische' boek *De planeet die aarde heette*, waarin hij bijbelteksten in een actueel en futuristisch schema zet en deze voorspellende betekenissen geeft in een door God 'voorgescreven' tijd.

Rob van Essen

Zijn de actievoerders van Extinction Rebellion, die de heilige koeien een halt toeroepen, profeten? Hun acties komen in ieder geval niet uit de lucht vallen.

Vijftig jaar geleden was er de 'Club van Rome' die waarschuwde dat we op een doodlopend spoor zitten. Het was niet de eerste en ook niet de laatste keer dat die waarschuwing klonk.

Ik denk aan prof. B. Goudzwaard die in *Genoodzaakt goed te wezen* (1981) schreef: 'Onze tijd is een tijd van *gevangen* deskundigheid. De deskundigheid van economen, die gevangen zijn in hun denksysteem van de veronderstelde oneindigheid van menselijke behoeften, waarvoor zij efficiënt de middelen moeten helpen aandragen, als dienaars van de onverzadigbaarheid van de westerse mens' (p. 96).

In 1989 publiceert de Hervormde Synode *De gaarde een woestijn?* over de milieucrisis en de verantwoordelijkheid van de kerk. In het 'ten geleide' wordt gesproken (34 jaar geleden) over de verkwisting van natuurlijke hulpbronnen en het vergiftigen van de aarde, daarom is er 'een urgentie' om tot inkeer te komen en andere wegen in te slaan.

Ook in de 'evangelische' wereld werd tot 'rentmeesterschap' opgeroepen. Evert van der Poll en Janna Stapert (milieusociologe) schrijven in *Bewaar de aarde* (1988): 'Het gevolg is dat het warmer wordt op aarde, het klimaat verandert, het poolijs smelt sneller en de zeespiegel stijgt. Laaggelegen gebieden zoals Nederland zullen op den duur overstromen'.

Het leverde dit echtpaar in de achterban niet louter applaus op. De uit Joegoslavië afkomstige Peter Kuzmic, later hoogleraar in de Verenigde Staten (VS), noemde evangelisatie en beeldspraak die mensen de stuipen op het lijf jaagt 'eindtijd terrorisme'.

Donkere toekomstfantasie

In 1970 verscheen een 'profetisch' boek, waarvan er in de VS alleen al 24 miljoen exemplaren verkocht zijn: *The Late Great Planet Earth* van Hal Lindsay. De Nederlandse vertaling, *De planeet die aarde heette* verscheen in 1972 bij de seculiere uitgever Luitingh. Lindsey's boek stond bij mijn boekhandel tussen de *sciencefiction*. Waarschijnlijk door de ondertitel: 'Verbijsterende onthullingen over een tot ondergang gedoemde planeet'. Sciencefiction-liefhebber sinds Stanley Kubricks *Space Odyssey* 2001, kocht ik het direct. (Kubricks film is trouwens ook een donkere toekomstfantasie, want daarin dreigt een computer de hele bemanning van het ruimteschip te vermoorden.)

Zielen redden

De planeet die aarde heette bevatte geen nieuws, want Lindsey populariseerde de inzichten van J.N. Darby (1800-1882), de stichter van de 'Exclusive Brethern', die sterk geloven in het afgescheiden leven van de zondige wereld en wiens ideeën in Nederland onderdak vonden bij de 'Vergadering van Gelovigen' en bij Johan de Heer, stichter van de Maranathabeweging en bekend van de zangbundel met zijn naam. Darby introduceerde de leer van de dispensaties, een theologisch raamwerk voor de interpretatie van de Bijbel, dat stelt dat de geschiedenis is verdeeld in meerdere tijdperken waarin God op verschillende manieren met zijn uitverkoren volk handelt. Darby meende dat het tijdperk van Jezus' wederkomst aanstaande was.

Die verwachting leefde midden negentiende eeuw in allerlei groepen. Het is de tijd van de opkomst van het Adventisme, waarvan de Jehova's Getuigen zich afscheidden. Ook in de kerk van 'De Heiligen der Laatste Dagen' (Mormonen) rekende men op Jezus' wederkomst, maar dan niet in Jeruzalem maar in de VS.

Darby ging ervan uit, in tegenstelling tot de verwachting in de vroege Kerk, dat met Jezus' komst de ware gelovigen in de hemel opgenomen zouden worden en de ongelovigen door een lange periode van 'grote verdrukking' moesten. Evangelisatie betekent dan ook dat mensen 'gered' worden vóór de geprofeteerde rampen zich voltrekken.

De doorwerking van Darby's ideeën betekende ook dat het optimisme van de vroege Evangelicals, die meenden dat Jezus' komst de bekroning zou zijn van hun strijd tegen slavenhandel, kinderarbeid, hervorming gevangeniswezen en alcoholisme, omsloeg in pessimisme over de menselijke inspanningen. Want waarom de balzaal van de Titanic nog een verfje geven als we toch naar de bliksem gaan? De evangelist Dwight L. Moody (overleden in 1900) zei: 'De Heer heeft mij een reddingboot gegeven om zoveel mogelijk zielen te redden'.

Het boek van Lindsey zit ook op die pessimistische lijn en het is daarbij een typisch Koude Oorlog-product.

Monsters uit de apocalyps

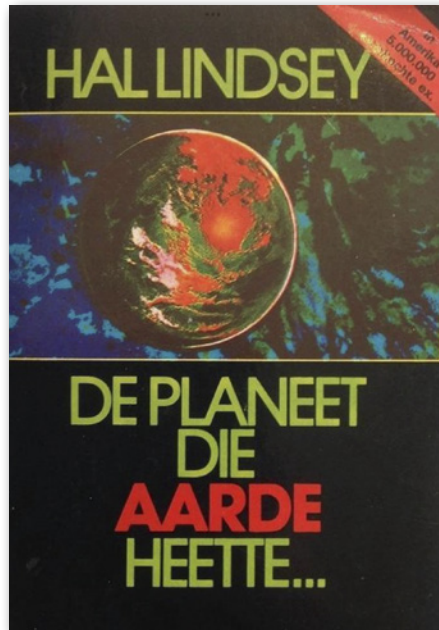
Voor Lindsey waren communistisch Rusland en China (het 'gele gevaar') manifestaties van de monsters uit de apocalyps. Hij ziet de vorming van de Europese gemeenschap (toen nog tien staten) als het voorspel van de 'eindtijd'. Armageddon breekt aan als Israël wordt aangevallen door de Arabisch-Afrikaanse confederatie onder aanvoering van Egypte (p. 152). Daarna zullen Rusland en zijn bondgenoten een invasie van het Midden-Oosten lanceren. Het is volgens hem allemaal te lezen in de boeken Daniël en Ezechiël. In de oorspronkelijke Engelse editie had Lindsey kaartjes opgenomen, waarop de invasiemachten getekend waren. Inmiddels is de politieke situatie grondig veranderd. Zo'n pessimistische geschiedenisopvatting kan uiteraard niet zonder een 'grote vijand'. Na de val van de muur in 1989 en het uiteenvallen van de Sovjet-Unie, werd de spoedige wederkomst dan ook gekoppeld aan het gevaar van de oprukkende Islam.

Pulp-profetie

Wat zul je je druk maken over zulke pulp-profetie? Wel, na de aanslag op de Twin Towers op 9/11 krijgen Lindsey's fantasieën een nieuw momentum. De teksten en beelden uit 'Openbaring' zijn volgens de theoloog Timothy Beal (1963), uitdrukking van een collectief trauma van betekenisloosheid, geweld en dood.

De evangelist Jaap Dieleman liet tijdens de pandemie op miljoenen adressen een tijdschrift verspreiden met de boodschap: 'Kies voor Jezus, laat je niet vaccineren'. Het is geen toeval dat er onder fundamentalistische christenen bijval is voor complottheorieën, waarin het World Economic Forum de rol van de antichrist vervult.

Maar ook in de wereld van de cultuur herkent men zich in de apocalyptische beelden. De Britse componist James Wood, die het oratorium 'Apokalypsis' dirigeerde in Amsterdam zei: 'Inmiddels kun je

wel vaststellen dat de profetieën van Johannes urgenter zijn dan ooit' (*Nederlands Dagblad*, 6 oktober, 2023).

Boek van troost en hoop

Maar noch Lindsey, noch de seculiere doemdenkers kunnen zich op de Bijbel beroepen. De ziener in het boek 'Openbaring' wordt niet gebiologeerd door de monsters en verkondigt ook geen wereldvlucht. Hij verwacht een nieuwe hemel en een nieuwe aarde. Geen gelovigen die de aarde verlaten, maar een Jeruzalem dat op aarde neerdaalt. Sinds de kerkvader Augustinus tot het inzicht kwam dat de komst van het 'duizendjarig rijk' uitbleef, doofde de verwachting dat het 'millennium' op aarde zou aanbreken. Hij schreef dat we al in het millennium leven: het tijdperk van de Kerk, waarin Christus regeert door zijn Woord en Geest.

Maar dit had weer tot gevolg dat Jezus' koningschap niet meer als kritische tegenstem gehoord werd. 'Rijk Gods' en 'Staat' vielen gaandeweg samen, zodat Jezus de garant werd van de bestaande (wan)orde. Men vergat het element van 'vreemdelingschap' en afwijkende stemmen werden niet geduld of op een zijspoor gerangeerd. Het was juist onder de vervolgte minderheden dat het visioen van het Rijk Gods weer opbloeide. De profetische beloften en beelden van een 'spoedig' komen van God die verlossing brengt, zijn geen blauwdruk van eindtijdelijke gebeurtenissen. In die bijbelse taal wordt uitgedrukt dat groot onrecht om vergelding roept. En zo kan het boek Openbaring als een boek van troost en hoop op een nieuwe tijd gelezen worden. Verre te verkiezen boven profetie die ons ontslaat van onze verantwoordelijkheid voor de toekomst. ◀

Rebelleren voor het leven:

Van 't Einde: "We moeten ons bekeren"

Afgelopen september won dominee Rozemarijn van 't Einde, bekend van haar acties bij Extinction Rebellion en Christian Climate Action, een van de Vredesduiven die jaarlijks door Pax worden uitgereikt aan mensen die hun nek uitsteken voor de vrede. Ze omschrijft zichzelf als een 'scheppingsactivist', iemand die strijdt tegen de kwade machten die de schepping verwoesten. In haar onlangs verschenen boek *Rebelleren voor het leven* steekt ze haar teleurstelling over de rol van de kerken niet onder stoelen of banken: 'Het doet me diep verdriet dat de kerk zo oorverdovend stil is.'

Margreet
Hogeterp

Van't Einde is, naast theoloog en criminoloog, activist bij Christian Climate Action, een groep christenen die actief is binnen Extinction Rebellion, de organisatie van klimaatactivisten die in tientallen landen actievoert met wegblokkades en andere vormen van burgerlijke ongehoorzaamheid. Bij Extinction Rebellion was ze woordvoerder, bedacht ze tal van acties en liet ze zich zien bij demonstraties. Twintig keer werd zij de afgelopen twee jaar opgepakt tijdens verschillende manifestaties.

In haar boek vertelt Van 't Einde openhartig over haar eigen wanhoop als ze hoort hoe slecht het gaat met het klimaat. Over haar gevoel van onmacht als ze het gebrek aan urgentie ziet in de politiek. Over de passiviteit van veel kerken rondom de klimaatcrisis, terwijl het toch – daar spreekt haar geloof – om Gods schepping gaat?

Hemeltergend

"Ik hoop dat anderen, zeker ook christenen, door krijgen dat ze een taak hebben, dat zij zien dat de opwarming van de aarde hemeltergend is", zegt de 'scheppingsactivist' in een interview met *De Volkskrant* (10 juli 2023). "In de kerk wordt gesproken over het koninkrijk van God, dat pas in

Rozemarijn van 't Einde, *Rebelleren voor het leven*. Een dominee in actie voor klimaatrechtvaardigheid. Kok Boeken-
centrum, 2023. ISBN 9789043539449.

de toekomst ten volle zal bestaan, maar waaraan we nu al mogen bouwen. De Bijbel roept gelovigen op om zich daarvoor in te zetten.

Want terwijl christenen in kerkgebouwen zingen hoeveel ze van hun schepper houden, voltrekt zich een massamoord op het leven. Ik geloof echt dat wanneer Gods schepping zó vernacheld wordt als nu, je als gelovige niet kunt zwijgen. Ik zou verwachten dat de kerk zich dan ook uitspreekt. Waar is het liefdevolle, maar felle: 'Stop! Nee! Niet uit onze naam!' Het gaat me de pet te boven dat de kerk niet duidelijk is over de klimaatcrisis. Het doet mij verdriet als ik naar de kerk ga en er niets in die richting wordt gezegd. Terwijl deze crisis nú gaande is. De komende jaren zijn bepalend voor de vraag of de aarde leefbaar blijft. Wat ik mij dus afvraag: houden christenen die geloven dat de aarde door God geschapen is wel echt van God als ze zijn schepping zo verkwanselen?"

Mensonterend systeem

Het besef dat er iets moest gebeuren ontstond bij Van 't Einde in haar studententijd in Utrecht, tijdens haar opleiding tot gemeentepredikant. Ze zag een documentaire met beelden uit slachthuizen. 'Vol ongelofke keek ik hoe er met kuikentjes gesmeten werd alsof het geldstukken waren', schrijft ze in haar boek. Korte tijd later bekeek ze een documentaire over Extinction Rebellion. 'Daarin werd uitgelegd wat de invloed van het bedrijfsleven is op het handelen van de overheid. Zo zat Shell in Nederland aan tafel bij het Klimaatakkoord', zegt Van 't Einde. Sinds dat moment was het voor haar glashelder: er moet een systeemverandering komen, een radicaal andere inrichting van de economie en de maatschappij. 'De status quo voert ons naar de afgrond', schrijft ze. Ze hoopt te bereiken dat anderen inzien dat politiek, media, bedrijfsleven en ook de kerken zijn ingebed in een 'mensonterend systeem'.

De andere wang

Soms wordt Van 't Einde onvoldoende theologische onderbouwing in haar boek verweten. In *De Volkskrant* (10 juli 2023) reageert ze daarop met: "Ik laat mij inspireren door de dingen die Jezus aanraadt en doet. Geweldloos verzet is daar een belangrijk

onderdeel van. Jezus zegt: als iemand je op je rechterwang slaat, keer hem dan ook de linkerwang toe. Dat betekent dus niet dat je in elkaar moet krimpen en op je rug moet gaan liggen. Nee, Jezus daagt uit: blijf in contact met degene die jou slaat, zeg dat je niet akkoord gaat. Wijk niet. Zo neem je de macht bij de ander weg en neem je op creatieve manier initiatief. Zo probeer ik de verhalen uit de Bijbel naar het heden te vertalen: wat betekenen ze voor het burgerschap anno nu?"

Gericht op de Mammon

Van 't Einde spreekt de lezer in haar boek rechtstreeks aan: 'De aarde wordt verwoest. Er zijn verschillende organisaties en groepen die dat proberen te stoppen en jij kunt die versterken. Dus begin ergens, neem een eerste stap.' Om haar morele beroep kracht bij te zetten, begint ze elk hoofdstuk met een citaat van, vaak, een geestelijk leider die onomwonden opstond tegen onrecht. Martin Luther King, Angela Davis, Dietrich Bonhoeffer: het zijn mensen die haar inspireren.

Het hoofdstuk over de acties bij Shell begint met een citaat van de Zuid-Afrikaanse aartsbisschop Desmond Tutu: 'Als je neutraal bent in situaties van onrecht heb je de kant van de onderdrukker gekozen'.

Zeker christenen moeten zich dat aantrekken, vindt ze. In een interview met *Trouw* (7 februari 2023) legt ze uit: "Wij houden van God, hij heeft ons aangesteld om zorg te dragen voor de schepping. Wij kijken toe terwijl de aarde wordt verwoest. Dan kun je toch niet zeggen: o jammer dat dat gebeurt? Hou je van God als je dat doet? Zien we mensen die nu al op de vlucht zijn voor water, voor droogte, als onze naasten? Of hebben we een geloof waarin we ons wel prettig voelen? Ik begrijp dat niet. Als christenen weten we dat er meer is dan geld. We zijn volop gericht op de Mammon, we moeten ons bekeren."

Kneiterhoopvol

Op de vraag of ze nog hoop heeft, antwoordt de predikant (*De Volkskrant*, 10 februari 2023): "Ik vind dat er hoop zit in actievoeren, in iets

doen, aan het zagen aan de fundamenten van het schadelijke systeem en zo bouwen aan een betere wereld. Dat is kneiterhoopvol. In een gemeenschap met mensen die hetzelfde beogen leeft altijd hoop. En er is hoop in waar je naar streeft. Namelijk een samenleving waar mensen geen longproblemen krijgen door de vervuiling en waar het buiten lekker ruikt en groen is. Waar we arme landen niet verstikken. Ik heb geen invloed op alles, maar ik heb wel invloed op wat ik doe. Ik geef alles wat er maar in mijn macht ligt. Dat is bevrijdend.

Tegelijkertijd is het ook reëel om te rouwen, omdat we ook dingen definitief buiten bereik hebben gebracht door de manier waarop we leven. Rouw is juist krachtig, vind ik. Het is een teken dat je de wereld ziet zoals die is en je daar niet voor wegloopt.

Ik geloof dat God ons roept om onze rol te zoeken in de werkelijkheid. Om ons te laten raken door de toestand van de aarde en de gevolgen daarvan voor onze broeders en zusters ver weg. Hoopvol zijn betekent voor mij niet dat je hoopt op een andere realiteit, maar dat je iets positiefs aan die realiteit kunt doen." ◀

Rozemarijn van 't Einde ziet zichzelf als 'scheppings-activist'.

Klimaatverandering vereist einde kapitalisme

Dit jaar is er geen ontsnappen meer mogelijk aan de omvang en de ernst van klimaatverandering en daaraan gerelateerde zaken. Berichten over droogte, bosbranden, overstromingen, orkanen en hongersnood buitelen over elkaar. Tegelijkertijd lanceren wetenschappers de ene na de andere verontrustende studie, met één terugkerende alarmerende conclusie: het gaat steeds harder de verkeerde kant op én er moet nu steviger ingegrepen worden, voordat het te laat is, zo het dat niet al is.

Mark Akkerman

In reactie op de klimatologische doemscenario's schermen overheden en bedrijven met grote woorden en mooie beloftes, maar daadwerkelijk beleid en implementatie ervan blijft mijlenver achter. Steeds weer krijgen economische belangen de overhand. Dat is geen insteek die is voorbehouden aan de warrige, met uiterst rechts verbonden, groep van klimaatveranderingontkenners en roepers dat nationaal beleid te veel kost – voor producenten en consumenten – voor de gebrekkige mondiale impact. Het is de kern van het klimaatbeleid in het Globale Noorden, inclusief dat van Nederland.

Dit resulteert in vooruitschuiven, halfslachtige maatregelen, niet uitvoeren, terugtrekken of inperken van beleid. Stikstofbeleid stagneert, Shell zegt openlijk weer meer op olie- en gaswinning in te gaan zetten, het afbouwen van fossiele subsidies wordt bekritiseerd en op de lange baan geschoven en nieuwe gasboringen in de Waddenzee dreigen toegestaan te worden. Als winsten in de verdrukking komen gaan de goede bedoelingen al snel overboord en omgekeerd wordt klimaatbeleid vaak gepresenteerd als kans op het verdienen van nog meer geld.

Heilige koe

In het *Klimaatplan 2021-2030*, dat de hoofdlijnen van het Nederlandse klimaatbeleid weergeeft, is dit duidelijk te zien. Daarin zijn het voorkomen van nadelige economische gevolgen, in het bijzonder voor (het concurrentievermogen van) het Nederlandse bedrijfsleven en de focus op economische kansen door verduurzaming terugkerende thema's. Nergens refereert de regering aan het

feit dat juist de immer uitdijende economie daadwerkelijke verandering in de weg staat. Economische groei blijft een heilige koe. Zowel in de vorm van stijgende productie als stijgende consumptie. En hoewel klimaatverandering niet door individuele gedragswijzigingen opgelost zal worden, blijft het verbazingwekkend hoe bijvoorbeeld het klakkeloos in auto's en vliegtuigen stappen en het consumeren van niet duurzaam geproduceerd voedsel – met name vlees en zuivel – wordt gestimuleerd, met omgekeerd hoge kosten voor gebruik van openbaar vervoer of biologische producten.

Kapitalisme is het probleem

Er is wat dat betreft de afgelopen tien jaar weinig veranderd. In 2014 stelde de bekende Canadese journaliste en activiste Naomi Klein, na het verschijnen van haar boek *This Changes Everything: Capitalism vs. the Climate* in een interview met televisieprogramma *Tegenlicht*: "Het echte probleem is dat de klimaatverandering zich voltrekt in een economisch systeem dat zo in elkaar zit dat het de crisis ernstiger maakt door naar groei op korte termijn te streven. Ik denk dus dat we de crisis niet juist definiëren. Het probleem is niet de koolstof. Het probleem is het kapitalisme."

Militarisme

Het dominante kapitalisme van het Globale Noorden leunt sterk op militarisme, de mogelijkheid om met geweld de eigen economische en machtsbelangen af te dwingen, te beschermen en te vergroten. Het is dan ook geen wonder dat ook op dit vlak, meestal met een verhullend beroep op 'veiligheid', klimaatbeleid steevast het onderspit delft. Zo zijn militaire broeikasgasemissies buiten internationale klimaatakkoorden gehouden. De sterk toegenomen militarisering in het kielzog van de Russische invasie in Oekraïne heeft op dat vlak ook grote gevolgen. De enorme stijgingen in militaire uitgaven zullen tot een forse groei van de uitstoot leiden, zo blijkt uit een nieuw rapport van Transnational Institute, Stop Wapenhandel en Tipping Point North South (*Climate Crossfire*, <https://stopwapenhandel.org/klimaat-kruisvuur>). Dat ligt zowel in meer uitstoot door krijgsmachten

Economische groei blijft een heilige koe.

als door de wapenindustrie. Die krijgt daar carte blanche voor: een nieuw EU-fonds voor het opvoeren van munitieproductiecapaciteiten stelt onomwonden dat lidstaten milieuregelgeving opzij moeten schuiven als die in de weg staat van productieverhoging.

Een van de belangrijkste taken van krijgsmachten is het verzekeren van de toegang tot grondstoffen, in het bijzonder tot fossiele brandstoffen. Dat blijft voor het operationeel houden van het militair apparaat ook essentieel: met name vliegtuigen en schepen verslinden brandstof en een overstap op duurzame energie is volstrekt onmogelijk.

Winsten voor bedrijven

Een ander aspect van het al genoemde nieuwe EU-fonds voor munitieproductie, dat ook aan de orde is bij alle andere nieuwe steunmaatregelen voor de wapenindustrie die de EU en lidstaten afkondigen, is de expliciete nadruk op het bevorderen van wapenexport, want wapenbedrijven willen langetermijngaranties voor meer afzet. Parallel daarmee versoepelen meerdere landen, waaronder Nederland, wapenexportregels.

Europese wapens zullen meer gaan bijdragen aan oorlog en onderdrukking over de hele wereld, dat eveneens een extra impact op klimaatverandering zal hebben. En dezelfde wapenbedrijven staan vervolgens klaar om materiaal te leveren voor grensbewaking, zodat de mensen die mede hierdoor gedwongen worden op de vlucht te slaan buiten de deur gehouden kunnen worden.

Dezelfde cynische nadruk op winsten voor het eigen bedrijfsleven is al jaren, wederom in alle openheid, een leidend beginsel voor het Nederlandse ontwikkelingsamenwerkingsbeleid. Dat draait steeds meer om economische kansen voor Nederlandse bedrijven. In naam wordt dat dan gepresenteerd als een win-winsituatie, maar het is tekenend dat de ongelijkheid in de wereld alleen maar groter wordt, zo blijkt bijvoorbeeld uit regelmatig onderzoek van Oxfam.

'Groen' kapitalisme?

Dezelfde illusie van win-winmogelijkheden keert terug in het klimaatbeleid, onder het mom van 'groen' kapitalisme. Daarbij wordt eindeloos gezocht naar technocratische oplossingen – waar dan weer aan te verdienen valt – en het instandhouden van de idee van economische groei als verenigbaar met het afdoende tegengaan van klimaatverandering.

Dat is echter inherent onhoudbaar, technische middelen en overschakeling naar alternatieven kunnen slechts een deel van de problematiek wegnemen. De enige weg uit de klimaatcrisis ligt in *de-growth*, besparing en klimaatrechtvaardigheid: herverdeling en steun aan de arme en meest getroffen landen om de directe, verwoestende gevolgen van klimaatverandering op te vangen. Kapitalisme is hiermee niet in lijn te brengen, het kan niet zodanig gereguleerd worden dat de kern – groei, ongelijkheid en accumulatie van geld bij een kleine groep – eraan ontnomen wordt.

De huidige realiteit is dat klimaatbeleid een kwestie zal blijven van bagatelliseren, uitstellen en halfslachtige maatregelen. Voor het Globale Noorden, de grote veroorzakers van klimaatverandering, zal het lang mogelijk zijn om zich aan de gevolgen ervan te onttrekken of deze relatief gemakkelijk op te vangen en anderen met de consequenties te laten zitten.

Het kapitalisme stelt geld, en vooral de winst voor enkelen, zo centraal dat dat zal overheersen, letterlijk tot de dood erop volgt. Hieraan is geen ontsnappen mogelijk, gevolgen laten zich wereldwijd gelden en het kapitalisme is wereldwijd zo dominant dat buiten dit systeem leven simpelweg niet kan. Ook degenen die de gevolgen nu kunnen afschuiven en afkopen zullen uiteindelijk getroffen worden. Het aanpakken van klimaatverandering is dan ook onmogelijk zonder het einde van dit economische systeem. ◀

Openbaring in een multiculturele samenleving

'In tijden van crises appelleren aan angst is uitermate succesvol, en daarom zo gevaarlijk', schrijft theologe Manuela Kalsky in een artikel in *Tijdschrift voor Geestelijk Leven (TGL)*. 'In moeilijke tijden zijn mensen op zoek naar houvast, troost en oriëntatie. Het verlangen naar 'verlossing van het kwaad' en de angst voor een onzekere toekomst, maken hen kwetsbaar. Die achilleshiel weten conservatief-orthodoxe geloofsstromingen en rechtse politici feilloos te raken'.

Margreet
Hogeterp

Kalsky schrijft dat apocalyptische scenario's, met in hun kielzog complottheorieën, vandaag de dag welig tieren en dat banden tussen politiek extreem-rechts en conservatief christelijk-orthodoxe gelovigen zichtbaar worden.

Ze verwijst daarbij naar het boek *Nieuwe Kruisvaarders* van Sander Rietveld, politicoloog en journalist, die stelt dat hij in diverse denominaties van het orthodoxe christendom een voedingsbodemploeg voor de ideologie van populistisch rechts heeft geconstateerd. Hij beklemtoont dat het om een minderheid onder orthodoxe christenen gaat die op extreemrechtse partijen als de PVV of Forum voor Democratie stemt. Toch valt niet te ontkennen dat ook *mainstream* orthodoxe partijen, zoals de SGP en de Christen-Unie, opschuiven richting populistisch rechts. Volgens Rietveld is dat te verklaren door een

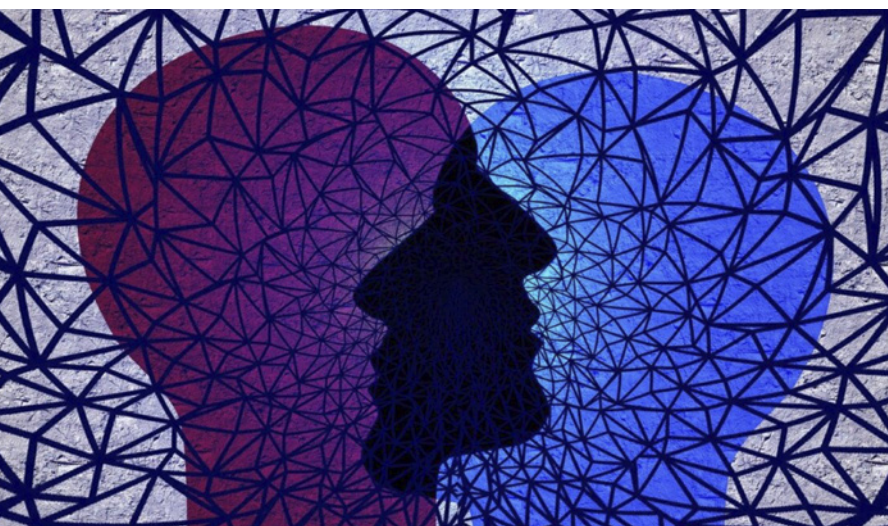
zeker verlangen naar theocratie bij een deel van hun achterbannen: ze willen Gods wil, zoals verwoord in de Bijbel en volgens hen letterlijk zo bedoeld, aan de samenleving opleggen om zo het in de Bijbel beloofde Koninkrijk van God dichterbij te brengen. In Thierry Baudet, de leider van Forum voor Democratie, zien zij iemand die de joods-christelijke waarden in Nederland wil beschermen tegen een 'linkse seculiere elite', die in hun ogen christelijke waarden afbreekt. Naast de verdediging van de christelijke traditie speelt ook de angst voor 'de islamisering van Nederland' een rol. Voor hen hoort de islam als godsdienst niet thuis in Nederland. En ook op dat punt weten rechtse populistische en orthodox-christelijke kiezers elkaar te vinden.

Joden- en moslimhaat

Antisemitisme steekt in de samenleving weer de kop op, zeker na de aanslagen van Hamas op Israël, waarbij joden- en moslimhaat hand in hand gaan. Naast oude stereotyperingen van 'de rijke Jood, die wereldwijd stiekem aan de touwtjes trekt', is er in de ogen van degenen die op populistische partijen stemmen, mogelijk een nog groter gevaar geïntreerd in 'ons' land: 'de moslim, die het vrije Westen aan de dictatoriale islam wil onderwerpen'. Moskeeën en islamitische verenigingen in Nederland worden bedreigd met teksten als: 'Mensen van de islam zijn criminelen en moeten levend verbrand worden' en 'Turken en Marokkanen moeten het land uit anders worden jullie vergast net zoals de Joden in Auschwitz'. En door de huidige situatie in Israël en Gaza sluiten Joodse scholen uit angst voor dreiging van aanslagen.

Contextuele openbaring

Wat heeft dit te maken met 'openbaring'? Kalsky gaat ervan uit dat openbaringen concrete menselijke ervaringen zijn, die je niet zelf verzint, maar die je overkomen én transformeren. Ook al onttrekt het mysterie zich aan tijd en plaats, op het moment dat het door mensen wordt ervaren en benoemd, is het contextueel gebonden. De leefwereld, de taal en de beelden van het individu en de gemeenschap plaatsen openbaringen in een door de context bepaald frame.

Vanaf dat moment speelt volgens Kalsky diversiteit een rol. Diversiteit in gender, religie en/of levensbeschouwing, etniciteit en cultuur, leeftijd en kleur. Deze en andere identiteitskenmerken vormen het kader waarin openbaringen worden ontvangen – een kader dat door het transformerende karakter van die openbaringen juist weer kan worden opengeboren.

Spirituele tradities combineren

Vooraf in stedelijke gebieden leven mensen anno 2023 met zeer uiteenlopende geloofs- en levensbeschouwelijke overtuigingen en praktijken naast en met elkaar, waaronder humanisten, atheïsten, agnosten, katholieke en protestantse christenen, joden, boeddhisten, hindoes, moslims, sikhs, bahai enzovoort, en niet te vergeten multiple religious believers die elementen uit verschillende spirituele tradities combineren en zich niet langer bij één bepaalde religie thuis voelen. Uit onderzoek blijkt dat dat voor een kwart van de Nederlandse bevolking reeds geleefde werkelijkheid is.

Patriarchale retoriek ontmaskerd

Sommige theologen zien in de verscheidenheid aan religies en levensbeschouwingen een teken van God en betogen dat verscheidenheid door God zelf is gewild.

Maar Kalsky vindt dat niet de juiste benadering van het vraagstuk 'diversiteit en inclusie' in de theologie. Immers, feministisch-theologische studies hebben reeds in de tweede helft van de twintigste eeuw met behulp van een 'hermeneutiek van de argwaan' dergelijk spreken over God en 'zijn wil' als patriarchaal-theologische projectie en retoriek ontmaskerd. In lijn met het Bijbelse beeldverbod werden alle verbeeldingen van God, ook de theïstische, aan radicale ideologiekritiek onderworpen, om zodoende theologische taal en beelden over God te ontdoen van patriarchale en koloniale invloeden.

Ook nu staat een onderwerp als dekolonisatie hoog op de maatschappelijke agenda. Het koloniale verleden is onder een vergrootglas komen te liggen. De tweede en derde generatie nakomelingen van tot slaaf gemaakte mensen in de voormalige Nederlandse en ook Belgische koloniën eisen hun recht op om in Nederland en België als gelijkwaardige burgers te worden gezien en behandeld.

Wat openbaart zich vandaag in de worsteling van Europa met zijn koloniaal verleden? Is er ruimte in de Nederlandse samenleving voor de niet-witte, niet-man-zijnde, niet-heteroseksuele,

niet-Europese ander om een gelijkwaardige plek in te nemen, zodat het goede leven voor allen en met allen gerealiseerd kan worden te midden van de verscheidenheid aan mensen die inmiddels tot Europa en ook tot Nederland behoren?

Roep om transformatie

Wat Kalsky betreft is de uitdaging waar de publieke theologie van en voor de eenentwintigste eeuw voor staat, om de tekenen van de tijd te duiden en mede antwoorden te geven op bovenstaande vragen, vanuit de wijsheden in de verschillende spirituele tradities die ons land inmiddels rijk is. Het betekent volgens haar de vermeende zekerheden van het eigen levensbeschouwelijke erf verlaten en zich in de chaos van het publieke domein begeven. Het gesprek aangaan met de levensbeschouwelijke ander en je openstellen voor mogelijke openbaringen die op het strijdtoneel van de verschillen in een multiculturele samenleving liggen te wachten.

Op veel plaatsen in de samenleving klinkt inmiddels de roep naar een systeemverandering, om daadwerkelijk ruimte te creëren voor degenen die door 'de eenheid van het systeem' worden buitengesloten. Die roep om transformatie geldt de overheid, maar ook de 'heer'sende, witte eurocentrische theologie.

Kalsky stelt: 'Openbaring vindt plaats, nog steeds, alleen moeten we wel de golflengte van de eenentwintigste eeuw installeren om de signalen goed te kunnen ontvangen'. ◀

Bron:

Kalsky, Manuela, 'Openbaring op de golflengte van de 21ste eeuw'. In: *Tijdschrift voor Geestelijk Leven (TGL)*, 2020, nr. 2 (april-juni) jaargang 77.

Een kwart van de Nederlandse bevolking combineert elementen uit verschillende spirituele tradities.

Werken aan vrede – bij alle geweld

Op 29 oktober 1983 toonde de grote kernwapendemonstratie in Den Haag hoeveel mensen ervan overtuigd waren dat massavernietigingswapens geen vrede brengen. Er werden ontwapeningsverdragen gesloten. De bewapening ging echter door en bereikt inmiddels ongekende hoogten. Die wapens brachten geen vrede. Wapenindustrie en wapenhandel bloeien als nooit tevoren. In oorlogen over de hele wereld sterven dagelijks honderden mensen en raken nog meer mensen voor hun leven getraumatiseerd. *Kerk en Vrede*, Stop Wapenhandel en The Hague Peace Projects kozen 29 oktober om een goed bezochte gespreksbijeenkomst te organiseren over de oorlogen van dit moment en de rol van de vredesbeweging.

Greetje Witte-Rang
lid van de
Theologische
Werkgroep van
Kerk en Vrede

Jolle Demmers, hoogleraar Conflictstudies in Utrecht, typeerde in haar openingspeech de huidige tijd als een tijd van necropolitiek die dood en vernietiging omarmt als onvermijdelijke oplossing. Misschien begrijpelijk bij de mensen die midden in de conflicten zitten, maar daarbuiten is zelfbeheersing een opdracht. Het tegendeel gebeurt echter, er wordt partij gekozen, er wordt bewapend, en ieder moet daarin meegaan, anders ben je laf of een verrader. De vredesbeweging moet daartegen ageren. Demmers ging uitvoerig in op de geopolitieke achtergrond van de huidige oorlogen. De VS die hun positie als hegemoon bedreigd zien en zich in conflicten begeven waarbij een exit-strategie ontbreekt. Daardoor ontstaat een buitengewoon bedreigende wereldsituatie waarin *de facto* wordt toegewerkt naar het gebruik van kernwapens. Het Westen moet leren een multipolaire wereld te aanvaarden en rekening gaan houden met mensen elders.

Rol van de vredesbeweging

Tweede spreekster was Wendela de Vries van Stop Wapenhandel die de positie van de vredesbeweging van dit moment schetste. Die is een andere dan veertig jaar terug. PAX is een grote organisatie, maar werkt vooral in conflictregio's met veel minder aandacht voor het Nederlandse defensiebeleid. Andere, kleine organisaties, de eigenlijke *vredesbeweging*, lukt het moeilijk om hun kritische

stem in het publieke debat te laten horen. In de programma's van politieke partijen is weinig ruimte voor oorlog en vrede. Hoe kunnen we als vredesbeweging onze stem beter laten horen? Wat belemmert ons daarbij? Die vragen werden voorgelegd aan een panel van vijf mensen uit diverse vredesorganisaties.

Kom met een inspirerende visie, met een goed eigen verhaal, was de oproep van enkele panelleden. Zorg dat je als vredesbeweging een gezicht hebt. Maar ook: compliceer de analyses die de media hanteren, laat de paradoxen zien, besteed aandacht aan de talloze vormen van oorlogspropaganda. En zorg voor een goed netwerk van mensen met uiteenlopende kwaliteiten. Zo slaagde de Ambassade voor Vrede van Vlaardingen erin om, toen na de aanval van Hamas op het stadhuis een Israëlische vlag werd uitgestoken, in een lang gesprek met de burgemeester binnen een dag zover te komen dat die vlag vervangen werd door de vredesvlag. Ook werd aandacht gevraagd voor diverse vormen van directe actie: naast demonstraties, brieven schrijven, ook zaken als blokkades, graffiti, bezetting.

Democratisering defensiebeleid

In de discussie met de zaal kwamen daar nog elementen bij, zoals het centraal stellen van de verhalen van mensen, en meer informele contacten tussen mensen uit verschillende vredesorganisaties. Wijs de mensen en bedrijven aan die wél oorlog willen. En werk, net als bij de IKV-campagne van de jaren zeventig en tachtig aan de democratisering van het defensiebeleid. En de vraag: moeten we niet één grote vredesbeweging vormen? De organisatoren zegden toe over deze en andere suggesties met elkaar door te zullen spreken. ◀

Zie voor de teksten van de sprekers: www.kerkenvrede.nl.

Klap voor machtsstrategie

Van de IFOR ontving **Kerk en Vrede** een boodschap van Amos Gvirtz, IFOR-lid in Israël: 'Vijftig jaar na de verrassing van de Jom Kippoer-oorlog van 1973 werd Israël op-nieuw verrast.

Massa's strijders uit de Gazastrook infiltrerden in Israëlische legerbases en burgergemeenschappen in de buurt van de grens met Gaza en begingen gruwelijke misdaden, waarbij ongekende aantallen Israëlische burgers werden gedood, verminkt en ontvoerd.

Opnieuw heeft het fundamentele veiligheidsconcept van Israël - dat uitsluitend gebaseerd is op zijn militaire superioriteit ten opzichte van zijn vijanden - een verpletterende klap gekregen.'

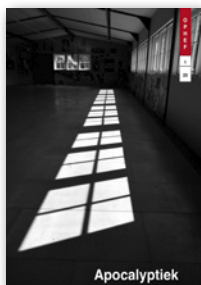
Lees het hele bericht op:

www.kerkenvrede.nl > 'Actueel'.

Ophef over 'Apocalyptiek'

Het kritisch geëngageerde theologische tijdschrift *Ophef* bracht begin dit jaar een themanummer uit over 'Apocalyptiek'. Dat gebeurde mede met het oog op de geplande verschijning van Miskottes *Verzameld Werk 15 - Hoofdsom der historie en andere teksten uit de oorlogsjaren*, maar toch ook van-wege de 'apocalyptische' onrust die ontstaan is

door de oorlog in Oekraïne. Rinse Reeling Brouwer schreef een bespreking van de nu, op twee delen na, verschenen serie. Verder zijn

Minder aandacht voor kernwapens

Uit onderzoek van NVMP-Artsen voor vrede blijkt dat er in verkiezingsprogramma's minder aandacht is voor kernwapens.

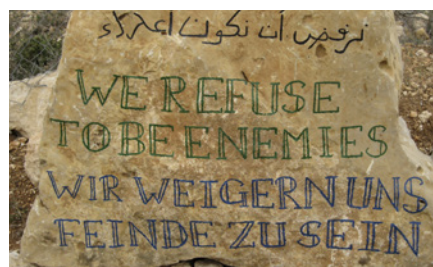
Minder partijen willen dat Nederland het VN-verdrag voor het verbod op kernwapens ondertekent. En ook minder partijen willen af van de kernwapens in Volkel en de F35 Joint Strike Fighter. Alleen de SP en de Partij voor de Dieren willen dit nog.

Steun Tent of Nations

Tent of Nations is een educatieve boerderij met het vredesproject van de Palestijns-christelijke familie Nassar in Bethlehem. Ondanks de moeilijke omstandigheden en de voortdurende dreiging van landonteigening, zet de familie Nassar zich op een geweldloze en zeer creatieve manier in onder het motto 'Wij weigeren vijanden te zijn'. Wat kunnen we volgens Vrienden van de Tent of Nations Nederland nu, na de aanslagen van Hamas, voor hen betekenen?

Maak een foto van jezelf waarop je een A4 vasthoudt met een Engels-talig bericht, of een tekening, of een

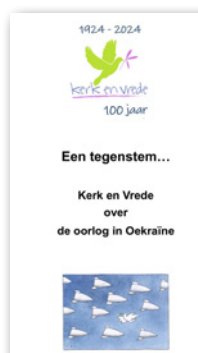
NVMP-Artsen voor vrede betreurt dit zeer. "Met onze medische kennis weten wij dat er geen betekenisvolle noodhulp mogelijk is bij het gebruik van kernwapens. Bij een kernoorlog zullen de gevolgen wereldwijd desastreus zijn, tot aan een decennialange nucleaire winter die de mensheid waarschijnlijk niet zal overleven. Wat niet te genezen is, moet voorkomen worden voor het te laat is."

kaars die je aansteekt, of iets anders. Stuur deze foto via WhatsApp of Signal naar: 06-48809550.

De solidariteitsgroet wordt dan doorgestuurd. Jouw betrokkenheid betekent veel voor de familie Nassar en helpt hen vol te houden en dóór te gaan met het omvormen van frustratie in positieve acties.

Folders Kerk en Vrede

Kerk en Vrede heeft vier folders uitgebracht: **Kerk en Vrede over de oorlog in Oekraïne; Heb je vijanden lief! Ook nu? en Geloof niet in geweld.** De vierde folder, **Kies voor vredesbeleid**, is een co-productie met Stop Wapenhandel.

Download via: <https://vredessite.nl/nieuws/docs/standpuntKenV.pdf>
of bestel via: www.kerkenvrede.nl
Meer info: <http://nonviolent-conflict.org/blog>.

Vernietiger van werelden

In de rubriek *Talen naar vrede* wordt elke keer een film, gedicht of literaire roman geanalyseerd. De besproken werken sluiten aan bij oorlogs- en vredethematiek.

Margreet
Hogeterp

“Nu word ik de Dood, vernietiger van werelden.” Dit citaat uit de hindoeïstische geschriften, de Bhagavad Gita, mompelt de Amerikaanse natuurkundige Julius Robert Oppenheimer na de succesvolle proef met de atoombom in Los Alamos in New Mexico. Niet lang daarna schrok de wereld op door de bombardementen op de Japanse steden Hiroshima en Nagasaki. Het leidde tot tweehonderdduizend directe en indirecte doden en luidde het einde van de Tweede Wereldoorlog in.

Bijna nul

De bioscoop-kaskraker *Oppenheimer* is een lange zit waar je goed je hoofd bij moet houden. Dat is door het intelligente doordachte schrijfwerk allesbehalve een straf, maar Nolan voert ons zo veel, dat alleen dit al een tweede kijkbeurt rechtvaardigt.

Hoe Oppenheimer zoekende was voor hij zich op de kwantummechanica stortte, hoe hij uitgroeide tot sterwetenschapper die ná de bommen op Hiroshima en Nagasaki waarschuwde voor het gevaar van een atoomwapenwedloop. Hoe hij daarop tijdens politiek gemotiveerde hoorzittingen in het anticommunistische McCarthy-tijdperk werd neergezet als staatsgevaar: alles komt in *Oppenheimer* aan bod. Werkelijk magistraal is de opbouw naar de atoombomproef in Los Alamos onder de naam Trinity. ‘Bijna nul’, was de kans dat deze proef op 16 juli 1945 een fatale kettingreactie van explosies

in de atmosfeer zou veroorzaken. Er wás dus een mogelijkheid dat de apocalyps met één druk op de knop zou worden ontketend.

Ultracynisch beslissingsproces

De film behandelt het thema bewust vanuit een Amerikaans en vooral tijdgeestgebonden perspectief. Dat is een goede zet, want het staat de kijker toe om zelf de absurditeiten van die tijd te doorzien aan de hand van het ultracynische beslissingsproces, voorafgaand aan de bombardementen.

Na de oorlog wilde Oppenheimer de ontwikkeling van de waterstofbom, de opvolger van de aanvankelijke atoombom, tegenhouden. Hij werd medeoprichter van wat uiteindelijk, in 1960, de World Academy of Art and Science zou worden, omdat hij zich steeds meer zorgen maakte over het potentiële gevaar die wetenschappelijke uitvindingen vormen voor de mensheid.

Onzichtbare slachtoffers

Dan is er nog die ene morele vraag: hoe laat je de slachtoffers zien in een film als deze: de inwoners van Hiroshima en Nagasaki?

Nolan koos voor de enige goede oplossing: niet. Hij vertelt eerst en vooral een verhaal over de triomf en tragedie van J. Robert Oppenheimer: van Joodse afkomst, verfoeit hij aanvankelijk het idee dat Adolf Hitler als eerste een atoombom zou ontwikkelen. Maar na verloop van tijd begint hij zijn creatie te zien als het ‘einde van alle oorlogen.’

Kettingreactie

Sinds de gruwelijke gebeurtenissen in Hiroshima en Nagasaki zijn er geen wereldoorlogen meer geweest, maar de oorlog in Oekraïne en de recente Palestijns-Israëlische oorlog heeft het risico op een kernwapenoorlog gevaarlijk dichtbij gebracht. Eén enkele lancering kan voldoende zijn om het lot van de wereld te bezegelen en het einde in te luiden zoals we dat kennen.

Op het eind van de film zegt Oppenheimer tegen Einstein: “We dachten dat we een kettingreactie zouden opwekken die de wereld zou vernietigen.” Na een stilte voegt hij daar aan toe: “Ik denk dat we dat hebben gedaan.”

‘*Oppenheimer*’, 2023.

Met: Cillian Murphy. Regie: Christopher Nolan.

10 december

Int. Dag van de Rechten van de Mens

Meer dan dertig organisaties uit Europa roepen op tot actie voor bescherming voor al diegenen die militaire dienst weigeren in Rusland, Wit-Rusland en Oekraïne. De oproep is: 'Oorlog is een misdaad tegen de menselijkheid'. **Info:** <https://en.connection-ev.org>.

11-17 december

Week van het Microkrediet

Oikocredit Nederland organiseert weer de Week van het Microkrediet. Doel is om iedereen in Nederland te laten kennis laten maken met de impact van microkrediet. **Info:** www.oikocredit.nl.

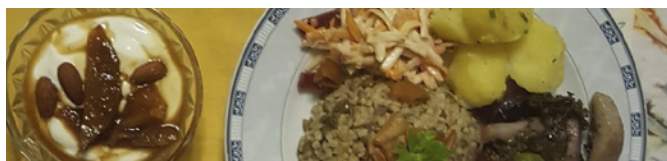
12 december

Klimaatwake in Dominicus

Veelzijdig programma voor jong en oud: informatie-kramen van (Eindhovense (vredes)organisaties met workshops, presentaties, performances en levende muziek. **Plaats:** Dominicus, Amsterdam. **Tijd:** 20.00 uur.

16 december

Vegetarische afhaalmaaltijden

In de keuken van Omslag worden maximaal dertig verse vegetarische maaltijden bereid. De opbrengst is bestemd voor de kinderen van de Hivî-school in Kobanê (Noord-Syrië). Je kunt bestelde maaltijden afhalen of aanschrijven bij een gezamenlijke maaltijd. **Plaats:** Omslag, Hoogstraat 301a, Eindhoven. **Tijd:** 18.30 uur. **Kosten:** € 18,- (per maaltijd, bestellen voor 14 december). **Info:** info@eindhovenkobane.nl of www.omslag.nl.

24 december

Maandelijkse vredesactie Stop de oorlog!

Met deze actie pleiten samenwerkende vredesorganisaties voor diplomatie en onderhandelingen in de oorlog met Oekraïne. Met twee minuten stilte worden de slachtoffers aan beide kanten herdacht. Met sprekers, muziek en een update van de laatste ontwikkelingen. **Plaats:** Het Spui, Postzegelmarkt, Amsterdam. **Tijd:** 18.00 uur. **Info:** www.stopdeoorlogamsterdam.nl.

28 januari 2024

Nationale Holocaust Herdenking

Iedere laatste zondag van januari organiseert het Nederlands Auschwitz Comité deze herdenking. **Plaats:** Spiegelmonument 'Nooit Meer Auschwitz' Wertheimpark, Amsterdam. **Info:** www.niod.nl (volgt).

2 februari 2024

Warmetruiendag

Elk jaar melden weer honderdduizenden Nederlanders zich aan onder het motto: 'Verwarm jezelf, niet de wereld'. Want als iedereen één graadje lager stookt, één stookseizoen lang, bespaart dat 1 megaton CO₂; een flinke hap uit de 3,4 megaton uitstoot die we voor 2030 moet besparen in alle gebouwen. **Info:** www.warmetruiendag.nl.

22-30 maart 2024

Movies that Matter Festival

'Movies that Matter' is het jaarlijkse film- en debatfestival over mensenrechten en sociale rechtvaardigheid. Er worden documentaires en films vertoond van bevlogen filmmakers die het debat over een rechtvaardige wereld aanwakkeren. Ook zijn er talkshows, debatten, muziekoptredens en kunstexposities. **Plaats:** Filmhuis Den Haag, Spui 191, Den Haag. **Tijd:** 11.00-23.00 uur.

Voorjaar 2024

Kardinaal Willebrandslezing

De Kardinaal Willebrandslezing zal worden uitgesproken door prof. dr. Didier Pollefeyt (KU Leuven). Thema is de Holocaust-educatie. Er wordt al lesgegeven over de genocide in de Tweede Wereldoorlog. Maar juist omdat de Holocaust staat voor het ultieme kwaad, gaat het ook over morele waarden en medemenselijkheid en daarmee over de keuzes die we nu maken. **Plaats:** Tilburg University (campus), Tilburg. **Info:** www.tilburguniversity.edu (volgt).

Het hele jaar Wake Zeist

De Raden van Kerken van Zeist en Soest/Soesterberg organiseren maandelijks een wake op iedere eerste zondag van de maand, een teken aan de politiek dat het vreemdelingenbeleid anders moet.

Plaats: Ingang Detentiecentrum, Richelleweg 13, Soesterberg. **Tijd:** 16.30 uur. **Info:** www.wakezeist.nl.

Het laatste woord

God heeft het eerste en het laatste woord
Het eerste is het licht waardoor wij leven
Het laatste is nog donker en wij beven
Bij de gedachte dat het wordt gehoord.

Tot aan het einde duurt het raadsel voort.
De spiegel die wij houden opgeheven
Weerspiegelt slechts het licht waarin wij leven,
Maar God verbergt voor ons zijn laatste woord.

Zal niet het laatste als het eerste zijn?
God zal het donker wegdoen van het licht
Tot een gerecht gericht voor al wat leeft.

Hij maakt geen onderscheid van groot en klein,
Want al wat leeft staat recht in zijn gedicht
En neemt geen eind als Hij gesproken heeft.

Muus Jacobse (1909-1972)